

Д 14

2274-p

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ДАВИДЮК МАРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 372.882.116.12:37.035.6

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ 9-11
КЛАСІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ІСТОРИЧНОЇ
ТЕМАТИКИ (НА МАТЕРІАЛІ ІСТОРИЧНОЇ ПРОЗИ)

13.00.02 – теорія і методика навчання (українська література)

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310161

Київ – 2005

1867

БІБЛІОТЕКА
НПУ імені М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова на кафедрі методики викладання української мови та літератури

Науковий керівник:

доктор філологічних наук, професор
ГУЛЯК Анатолій Борисович,
Інститут філології Національного університету
імені Тараса Шевченка, кафедра новітньої
української літератури.

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Кейда Федір Федорович,
Маріупольський гуманітарний університет,
завідувач кафедри української філології;

кандидат педагогічних наук, доцент
Забарний Олександр Вадимович,
Ніжинський державний педагогічний
університет імені М.Гоголя,
декан філологічного факультету.

Провідна установа:

Житомирський державний університет
імені І.Франка, кафедра методики викладання мов
та літератур, Міністерство освіти і науки України,
м. Житомир.

Захист відбудеться “ 5 ” травня 2005 р. о 16³⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.07 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “ 5 ” квітня 2005 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Кравець

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Наприкінці ХХ століття Україна вступила в діалог зі світом як самостійна і незалежна держава. Для конструювання власного майбутнього необхідно щонайперше пізнати своє історичне минуле. Історико-культурний досвід кожної нації є унікальною скарбницею колективних значень і смислів, які для прийдешніх поколінь стають основою усвідомлення власної національної ідентичності, консолідують спільноту. Тому набуває особливої актуальності проблема формування у молодих поколінь українців уміння декодувати значення й смисли історико-культурного досвіду нашого народу, будувати на їх основі власний світогляд, поглиблюючи й розвиваючи національну самосвідомість.

Питання формування національної самосвідомості як актуальна науково-педагогічна й суспільна проблема гостро постало в Україні ще в першій половині ХІХ ст. У середовищі української культурної еліти було висунуто й обґрунтовано тезу про необхідність національного виховання. П.Куліш, Т.Шевченко, кирило-мефодіївці, діячі "Руської трійці", а пізніше М.Драгоманов, І.Франко, Леся Українка та інші порушили питання про необхідність навчання дітей рідною мовою, а українську книжку розглядали як джерело національного світобачення. Праці українських подвижників, у яких було розвинуто в національному вимірі ідеї діячів Бароко – Г.Сковороди, І.Вишенського, стали методологічною і світоглядною основою осмислення феномена української національної самосвідомості у різних аспектах – філософському, історичному, культурологічному, педагогічному. Було акцентовано увагу на необхідності залучення історії народу (а відтак і художніх творів на історичну тему) в процес виховання національного типу особистості.

Деякі теоретичні й практичні аспекти проблеми формування національної самосвідомості засобами художніх творів історичної тематики в різний час були предметом досліджень вітчизняних та російських методистів-словесників і дидактів В.Стоюніна, К.Ушинського, Ю.Дзеровича, І.Огієнка, С.Русової, Я.Чепіги, Г.Ващенко, О.Дорошкевича, Т.Бугайко, Ф.Бугайка, В.Лесика, В.Ходосова, О.Мазуркевича, а також українських письменників С.Васильченка, Б.Грінченка, І.Франка. Останні, враховуючи виховні можливості художнього твору, розглядали в своїх працях питання методики формування патріотичних ідеалів, громадянської свідомості дітей, юнацтва та молоді.

Над визначенням сутності, історичної і психологічної природи, функцій національної самосвідомості працювали зарубіжні й вітчизняні вчені Е.Сміт, Ю.Бромлей, В.Хотинець, М.Боришевський, І.Кресіна, В.Мандрагеля,

В.Поплужний, Ю.Римаренко, М.Шульга. Психологічний аспект проблеми формування національної самосвідомості в онтогенезі розглянуто в працях етнопсихологів Й.Вироста, Б.Вяткіна, Л.Дробіжевої, В.Левкович, В.Панкової, В.Хотинець.

Педагогічні й методичні аспекти проблеми формування національної самосвідомості засобами української літератури частково відображені в працях Н.Волошиної, Г.Бійчук, Ю.Бондаренка, Є.Пасічника, Б.Степанишина, А.Фасолі, З.Шевченко.

Літературознавчі праці з проблем аналізу специфіки історичного жанру (С.Андрусів, А.Гуляк, М.Ільницький, Ф.Кейда, Д.Пешорда, О.Проценко, Л.Ромашенко та інші), розробка нових теорій історичної прози уможливили появу якісно інших методичних підходів до вивчення історичної епіки в школі. Відтак особливості шкільного вивчення художніх творів історичного жанру стають предметом досліджень українських методистів А.Градовського, В.Гриневича, Л.Ромашенко, О.Слоньовської.

Проте в жодній із відомих нам праць художній твір історичної тематики не розглядався як система національних історіософських смислів, що можуть бути засвоєними, трансформованими й реінтерпретованими за рахунок творення нових смислів національного у свідомості читача. Перспективність смислового аспекту аналізу художнього твору доведено концептуальними положеннями теорії смислової структури тексту, представленої працями О.Потебні, М.Бахтіна, Ю.Лотмана, П.Флоренського. Ефективність виховних впливів на смислові утворення в свідомості особистості обґрунтовано представниками культурно-історичної школи в педагогіці й психології О.Асмоловим, О.Леонтьєвим, Д.Леонтьєвим.

Окремі аспекти проблеми формування національної самосвідомості учнів засобами художнього слова розкрито в деяких дисертаційних роботах останніх років. Формування національної самосвідомості учнів у процесі вивчення біографії письменника в старших класах досліджувала У.Нетаврова (1994 р.); формування моральних і естетичних ідеалів старшокласників у процесі вивчення історичної романістики (на матеріалі творчості П.Куліша та І.Нечужа-Левицького) досліджувала О.В.Слоньовська (1996р.); методику формування українського національного характеру через актуалізацію архетипів підсвідомого запропонувала Г.Бійчук (2003 р.).

Критичний аналіз науково-методичної літератури призводить до наступного висновку: сучасній шкільній практиці бракує цілісної методичної моделі формування національної самосвідомості старшокласників засобами художньої

історичної прози. Назріла потреба визначення та розроблення таких шляхів, засобів і форм роботи з історичною епікою, які б сприяли формуванню у школярів умінь декодувати значення й осягати смисли національної історіософії в художньому тексті. Актуальність, недостатня теоретична й практична розробленість проблеми зумовили вибір теми дослідження – “Формування національної самосвідомості учнів 9-11 класів у процесі вивчення художніх творів історичної тематики (на матеріалі історичної прози)”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної праці враховує основні концептуальні положення Державної національної програми “Освіта (Україна XXI століття)”, “Концепції літературної освіти в 12-річній загальноосвітній школі”; вона входить до теми науково-дослідної роботи кафедри методики викладання української мови й літератури Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова “Сучасний урок української літератури”. Тему дослідження затверджено на засіданні кафедри методики викладання української мови та літератури Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 14 від 29 березня 2000 р.), на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 9 від 29 березня 2001 р.) та погоджено в бюро Ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 4 від 29 квітня 2002 р.).

Об'єктом дослідження є процес формування національної самосвідомості учнів 9-11 класів загальноосвітньої школи засобами художньої літератури.

Предмет дослідження - методика формування національної самосвідомості учнів 9-11 класів у процесі вивчення епічних художніх творів історичної тематики.

Мета дослідження полягає у створенні науково обґрунтованої та експериментально перевіреної методики формування національної самосвідомості учнів 9-11 класів засобами історичної прози.

Гіпотеза, покладена в основу дослідження: процес формування національної самосвідомості старшокласників при вивченні епічних творів історичної тематики буде ефективним, якщо:

- учні оволодіють знаннями, вміннями й навичками аналізу жанрової специфіки історичної прози, що уможливить розуміння ними механізму творення національних значень і смислів структурною організацією художнього твору;

- первинне бачення художньої ідеї твору учнями коригуватиметься й збагачуватиметься завдяки системному аналізу художньої форми як засобу втілення змісту і спрямуванню такого аналізу на осмислення авторської концепції

історії і ролі людини в ній;

- буде застосовано функціональний підхід до формування теоретико-літературних понять, пов'язаних з категорією історичного жанру;

- використовуватимуться методи і форми роботи над художнім твором, спрямовані на його образно-сміслове осягнення та покликані активізувати самостійну дослідницьку діяльність, стимулювати побудову особистих смислів.

Для реалізації мети дослідження було поставлено такі **завдання**:

- проаналізувати розвиток і сучасний стан досліджуваної проблеми в науково-теоретичній і навчально-методичній літературі;

- уточнити визначення сутності процесу формування національної самосвідомості особистості й виділити найбільш ефективні фактори впливу на цей процес;

- визначити оптимальні шляхи використання виховного потенціалу історичної прози для формування національної самосвідомості школярів;

- створити експериментальну методику формування національної самосвідомості учнів 9-11 класів у процесі вивчення історичної прози; обґрунтувати доцільність її застосування.

Методологічною основою дисертаційної роботи є:

- літературознавчий принцип аналізу художніх творів в єдності змісту і форми;

- наукові студії українських психологів М.Боришевського, Г.Костюка, П.Чамати з проблем самосвідомості особистості;

- основні положення культурно-історичної психології, представлені працями О.Асмолова, П.Виготського, О.Леонтьєва, Д.Леонтьєва;

- теорія системної організації людської свідомості О.Леонтьєва, теорія етнічної самосвідомості В.Хотинець;

- концептуальні положення теорії смислової структури тексту, представлені у працях О.Потебні, М.Бахтіна, Ю.Лотмана;

- літературознавчі студії про історичний жанр, його генезу й типологію С.Андрусів, А.Гуляка, М.Ільницького, Ф.Кейди, Д.Пешорди, М.Сиротюка;

- концепція національного виховання в Україні.

У дослідженні використовуються **теоретичні й емпіричні методи**:

- теоретичний аналіз і синтез під час опрацювання наукової (літературознавчої, психологічної, філософської, педагогічної) і методичної літератури, визначення мети, предмета, гіпотези і завдань дослідження в оцінці результатів експерименту;

- історико-логічний – під час діахронного вивчення проблеми формування

національної самосвідомості;

- педагогічне моделювання і прогнозування;
- бесіди, інтерв'ю, психолого-педагогічні спостереження, проведення констатувального і формуального експерименту; анкетування, тестування, якісний і кількісний аналіз результатів дослідження.

Експериментальною базою дослідження стали 6 шкіл Вінницької, Київської, Житомирської областей та Обласний ліцей-інтернат Вінницького державного педагогічного університету імені М.М.Коцюбинського.

Дослідження проводилося у три етапи.

На першому етапі наукової роботи (1999-2001рр.) здійснено теоретичне осмислення проблеми, визначено вихідні теоретичні засади дослідження (об'єкт, предмет, мета, гіпотеза, завдання, методи).

Другим етапом (2001-2002 рр.) стало проведення констатувального зрізу з метою виявлення рівня сформованості національної самосвідомості старшокласників, а також наявних у них знань, умінь і навичок аналізу епічних художніх творів історичної тематики. Виділено низку типових проблем, які постають перед учителями в процесі вивчення історичної прози і формування національної самосвідомості; розроблено програму й розпочато формувальний експеримент.

На третьому етапі (2001-2004 рр.) здійснювалася перевірка ефективності експериментальної методики формування національної самосвідомості в процесі вивчення художніх творів історичного жанру в 9-11 класах загальноосвітньої школи; узагальнювалися одержані результати, підбивалися підсумки науково-дослідницької роботи.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

- вперше в методичній науці концептуалізовано проблему формування національної самосвідомості як смислового феномену засобами історичної художньої прози;

- здійснено теоретичне обґрунтування процесуальності національного самоусвідомлення особистості як постійно діючого психологічного механізму декодування значень і смислів національно-культурного середовища та визначено шляхи навчально-виховних впливів на цей процес;

- вперше виокремлено та систематизовано поетикальні ознаки українських історичних романів, які акумулюють смисли національної історіософії, що можуть бути використані у справі формування національної самосвідомості школярів;

- визначено напрямки аналітичної роботи з художнім полотном,

спрямованої на формування в учнів умінь декодувати смисли національного в текстах історичної епіки;

- набула подальшого розвитку проблема застосування генологічного підходу до формування у школярів теоретико-літературного поняття про жанр художнього твору;

- створено науково обґрунтовану методику вивчення художніх творів історичної тематики крізь виміри їх жанрових констант, розкрито умови її практичної реалізації;

- розроблено та впроваджено методичну модель формування національної самосвідомості старшокласників на уроках вивчення художніх творів історичної тематики.

Теоретичне значення дослідження полягає в науковому обґрунтуванні системи використання історіософських якостей творів історичної прози у вихованні національної самосвідомості старшокласників, у визначенні оптимальних літературознавчих, психолого-педагогічних і методичних умов, шляхів і прийомів формування образу “я-представника національної спільноти” в ранньому юнацькому віці засобами художнього слова.

Практичне значення одержаних результатів визначається його спрямованістю на удосконалення якості літературної освіти в старшій школі, що дає змогу використовувати матеріали дослідження в процесі створення навчальних програм, підручників і посібників з української літератури, методичні рекомендації щодо використання смислового підходу до формування національної самосвідомості особистості дозволяють урізноманітнити шляхи й засоби національного виховання в закладах освіти, підвищити ефективність цього процесу, позитивно вплинути на літературно-естетичний розвиток старшокласників, систему їхніх ціннісних орієнтацій та соціально-культурну самоідентифікацію.

Особистий внесок здобувача полягає у виробленні вихідних теоретичних положень, у розкритті специфіки використання смислового підходу до аналізу історичної прози на уроках літератури в старшій школі.

Вірогідність одержаних результатів дослідження забезпечується методологічною і теоретичною обґрунтованістю його вихідних позицій; застосуванням комплексу методів, адекватних меті та завданням дослідження; кількісним і якісним аналізом теоретичного й емпіричного матеріалу; репрезентативністю вибірки учасників педагогічного експерименту, якісним і кількісним аналізом його результатів з обробкою отриманих даних за допомогою методів математичної статистики; апробацією їх у процесі впровадження в

практику роботи навчальних закладів.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження впроваджено в практику роботи загальноосвітньої школи I-III ступенів с. Ширмівка Погребищенського району Вінницької області (довідка № 21 від 7 квітня 2004 року), ЗОШ I-III ступенів с. Ковалівка Немирівського району Вінницької області (довідка № 7 від 12 січня 2004 року), ЗОШ I-III ступенів с.Брусленів Літинського району Вінницької області (довідка № 38 від 19 квітня 2004 року), Ушомирської СЗШ I-III ступенів Коростенського району Житомирської області (довідка від 20 лютого 2004 року), Копилівської СЗШ I-III ступенів Макарівського району Київської області (довідка від 17 травня 2004 року), ЗОШ I-III ступенів № 287 м. Києва (довідка від 19 травня 2004 року), Обласного ліцею-інтернату Вінницького державного педагогічного університету імені М.М.Коцюбинського (довідка № 65 від 18 червня 2004 року). Основні положення та результати проведеного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри методики викладання української мови і літератури Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова; на щорічних університетських науково-практичних конференціях молодих учених (2002 - 2004 рр.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість” (Київ, 2003 р.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 7 публікаціях, з них – 4 надруковані у фахових виданнях. Усі публікації одноосібні.

СТРУКТУРА ТА ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

Дисертація складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст дисертації викладено на 257 сторінках, з них основного тексту – 175; список використаних джерел складається з 383 найменувань. Робота містить 8 таблиць.

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет і мету дослідження, сформульовано його гіпотезу й основні завдання, схарактеризовано методи та етапи експериментально-дослідницької роботи, визначено методологічні засади, визначено наукову новизну, теоретичне й практичне значення дослідження.

У **першому розділі** – “Формування національної самосвідомості учнів засобами історичної прози як наукова проблема” – розглядається сутність національної самосвідомості як теоретико-методологічної проблеми гуманітарних наук та її проєкції у педагогіці й літературознавстві. Поняття “національна самосвідомість” входить до наукового обігу наприкінці XIX століття. До цього

часу в інтелектуальних студіях європейських мислителів з XVIII століття аналізується поняття “духу народу”, яке номінує сукупність певних рис, нахилів, психічних реакцій, способів поведінки й діяльності, притаманних конкретній етнічній (національній) спільноті людей (Дж.Віко, Ш.Монтеск’є, Д.Юм, Й.Фіхте, Е.Кант, Г.Гегель).

Поширення теорій націоналізму, становлення новітніх національних держав, об’єднаних ідеєю суверенного національного розвитку, покликали до життя дослідження національно-культурних феноменів: традицій, звичаїв, ритуалів, релігійних вірувань, фольклору, професійного мистецтва, форм і способів збереження історичної пам’яті. Виникає і починає бурхливо розвиватися історична художня література. Творцями власних версій українського історичного минулого стають Д.Бантиш-Каменський, П.Куліш, Т.Шевченко, М.Старицький, С.Черкасенко. Таким чином, Україна ніколи не перебувала на маргінесі європейських націотворчих процесів, розвиток її суспільних інституцій, мистецтва, науки і освіти відбувався в ріднісі європейських інтелектуальних і політичних традицій.

Видані останніми роками праці вітчизняних учених (С.Андрусів, Ю.Бондаренко, С.Борисова, М.Боришевський, Г.Касьянов, І.Кресіна, О.Кульчицький, В.Мандрагеля, М.Шульга, В.Янів), а також зарубіжних науковців (Б.Андерсен, М.Бердяєв, М.Бубер, Й.Вирост, М.Коул, Е.Сміт, Т.Стефаненко, В.Хотинець) засвідчують, що поняття “національна самосвідомість” функціонує в науці на означення культурно-історичного феномену, психологічного явища, свідомісного процесу. Форми прояву національної самосвідомості в площині культурно-історичній – реалії національної культури (духовної та матеріальної), в яких тією чи іншою мірою віддзеркалюється спосіб осмислення нацією своєї історичної долі (фольклор, національне мистецтво, символіка, ритуали, традиції, обряди, глорифікація історичних постатей чи подій). Як психологічне явище національна самосвідомість є внутрішнім процесом самовіднесення людини до національної спільноти.

У середині XX століття у психології і філософії значною мірою активізувався інтерес до такої категорії, як смисл; поступово вона стала предметом усебічного теоретичного аналізу. Не останню роль у цьому аналізі відіграють наукові праці Дж.Ройса, В.Франкла, Ф.Фенікса. Теоретичне потрактування смислу зводиться в цілому до розуміння його як інтеграції особистої і соціальної дійсності, як пояснення або інтерпретацію життя і як життєву мету чи завдання. Стає очевидним, що поняття смислу має різні виміри, в

тому числі соціальні й національні. Таким чином, уже на початку 80-х років ХХ століття стало можливим осягнення смислової реальності існування соціумів.

Засвоєння елементів національної духовної культури, споживання продуктів культури матеріальної обумовлює свідомісні процеси розуміння значень об'єктів, явищ, подій навколишнього світу і утворення смислів.

Кожна особистість формує свою національну самосвідомість через віднаходження й використання значень і смислів національного у світі нації.

Засвоєння людиною трансльованого в національній культурі соціально-історичного досвіду спільноти здійснюється в процесі соціалізації, навчання і виховання – тобто через накопичення знань, їх осмислення й оцінку, через емоційні переживання, які супроводжують процеси пізнання та рефлексії, на більш високому рівні – саморефлексії над інтеріоризованим національно-культурним досвідом.

Національне самоусвідомлення в нашому дослідженні тлумачиться як процес опанування особистістю значеннями реалій світу нації і надання цим значенням такого особистісного смислу, який конститує в індивідуальній свідомості позитивний образ „Я – представник національної спільноти”.

У пропонованому нами підході до формування національної самосвідомості особистості виходимо з концептуальних положень школи культурно-історичної психології (праці О.Асмолова, Л.Виготського, О.Леонтьєва), предметом якої є аналіз механізмів перетворення культури на світ особистості і творення в процесі розвитку особистості нових смислів культури.

Виходячи з цих позицій, ми прагнули обґрунтувати дієвість й ефективність такого фактору формування національної самосвідомості, як вивчення художніх творів історичної тематики.

Художній твір, присвячений подіям національної історії, цілком спроможний впливати на виховання національного характеру і світогляду, національної свідомості та самосвідомості читача. Однак і донині ніхто з дослідників системно, цілісно не розглядав художній твір історичного жанру в сукупності його змістових і формотворчих компонентів, саме як систему національних смислів, що можуть бути засвоєними, трансформованими і реінтерпретованими за рахунок творення нових національних смислів тими, хто його читає, сприймає. Можливість такої дефініції художнього твору історичної тематики підтверджують наукові положення, вміщені, зокрема, у літературознавчих студіях М.Бахтіна, Ю.Лотмана, С.Андрусів, А.Гуляка, Ф.Кейди, Д.Пешорди про історичний жанр, філософське осмислення історії (“абсолютний історизм”) Б.Кроче, концепція діяльності особи в

метаіндивідуальному світі Л.Дорфмана, теорії представників культурно-історичної школи у психології та педагогіці (О.Асмолов, Л.Виготський, Д.Леонтьєв, Є.Ямбург та інші) і ключові положення концепції етнічної самосвідомості В.Хотинець.

Щодо “входження”, “вживання” читача у художню модель минулої епохи, представленої в історичному художньому творі, то знакові функції словесно-виражальних засобів, полісемантичність художнього тексту уможливають:

1) створення в свідомісних структурах читача “картини національного світу” минулої епохи; 2) ідентифікацію з “людьми минулого” як із представниками своєї національної спільноти, своїми предками; усвідомлення зв'язку поколінь, зв'язку свого життя з життям попередників; 3) декодування символів і знаків національної історії, змодельованої в літературному творі за допомогою різних художньо-образних засобів; 4) засвоєння та реінтерпретацію національних смислів історичного твору; 5) трансформацію цих смислів в особистісних свідомісних структурах у ціннісно значущі і творення нових аутентичних духовно-моральних смислів національного; 6) формування здатності до самостійного відкриття істини і вироблення власних способів освоєння й оцінювання реалій минулого та сучасного життя своєї національної спільноти. Ось що вирізняє власне історичний жанр з-поміж інших літературних жанрів і зумовлює його виховний потенціал. Вивчення в шкільному курсі літератури художніх творів історичної тематики передбачає, насамперед, формування культури сприймання і осмислення історичного жанру, вироблення критеріїв ідентифікації константних жанрових ознак.

Оскільки національна самосвідомість індивіда формується в процесі освоєння ним національної культури, у ході безперервного діалогу з культурою свого народу, то цей процес стає керованим під час цілеспрямованого виховання особистості. Тому виховання національних первнів, національного світовідчуття і світоосмислення передбачає формування у дитини “техніки декодування” смислів і значень, трансльованих національною культурою.

У другому розділі – “Експериментальне дослідження процесу формування національної самосвідомості” – розглядаються оптимальні способи формування національної самосвідомості старшокласників на уроках з вивчення епічних творів історичного жанру. У цьому розділі обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідно-експериментальної роботи, визначено рівень національної самосвідомості старшокласників загальноосвітніх шкіл, ступені сприймання та осмислення ними текстів історичної прози, обрано основні напрями і форми експериментальної роботи, запропоновано методичну систему формування

національної самосвідомості юнацтва на уроках з вивчення творів історичного жанру, подано і проаналізовано результати експерименту.

З метою визначення рівнів національної самосвідомості старшокласників і особливостей сприймання ними творів історичної тематики було проведено констатувальний зріз у загальноосвітніх школах Києва, Вінницької, Київської та Житомирської областей, в Обласному ліцеї-інтернаті Вінницького педагогічного університету імені М.М.Коцюбинського. Загальна кількість опитаних учнів становила 612 осіб.

Опрацювавши літературу з проблем практичного вивчення національної самосвідомості (В.Борисов, В.Панкова, В.Левкович, В.Мандрагеля, І.Снежкова, Б.Піменов, В.Хотинець, М.Шульга тощо), ми дійшли висновку, що найбільш продуктивним підходом до виділення рівнів національної самосвідомості особи є визначення ступеня національної самоідентифікації і характеристика змістової наповненості структурних компонентів національної самосвідомості. Програму діагностики рівнів сформованості національної самосвідомості, яка послуговується методами анкетування, бесіди, педагогічного спостереження, аналізом письмових творчих робіт, було створено на основі широко вживаних у психологічній практиці методик вивчення структур самосвідомості особи (стандартизовані і нестандартні самозвіти, вимірювання "локуса контролю", тобто такої якості особистості, яка пов'язує почуття відповідальності, готовність до активності і переживання образу-Я).

Запропонована нами класифікація рівнів сформованості національної самосвідомості розроблена з урахуванням вияву її функцій: основним результатом дії функцій розвиненої національної самосвідомості є трансформація значень національного світу в національні смисли (тобто в оцінне ставлення до національних значень об'єктів-суб'єктів світу нації).

Динаміка зрушень у смисловій сфері особистості при переході на більш високий рівень національного самоусвідомлення досліджувалася на матеріалі творчих робіт старшокласників, яким пропонувалося висловити думку щодо шляхів єднання з рідним народом і значущості цього зв'язку в їх особистому житті.

Наступне питання, яке ми прагнули з'ясувати, стосувалося сприймання старшокласниками художніх творів історичної тематики, вміння виділяти в них жанрові ознаки й аналізувати в аспекті специфіки жанру. Учням було запропоновано картки із завданнями, які дозволили б скласти уявлення про наявність у них знань, умінь і навичок аналізу творів історичної тематики, про вміння оперувати теоретико-літературними поняттями, пов'язаними з категоріями

історичного жанру. Рівень володіння навичками аналізу літературного твору виявлявся нами у процесі опитування учнів на уроках, під час перевірки їх самостійних письмових робіт аналітичного характеру і творчих завдань, різних за тематикою, але пов'язаних з історичною прозою. Якісний аналіз учнівських відповідей дав змогу виділити такі рівні сприймання і осмислення творів історичної тематики, як концептуальний, структурно-образний, фотографічний (елементарний).

У ході опрацювання “зрізових” даних ми встановили залежність сприймання й осмислення історичної прози від рівня розвитку національної самосвідомості читача-старшокласника. Сумарні результати зрізових даних представлені в таблиці 2.1, де показано залежність рівня сприймання й осмислення художніх творів історичного жанру від глибини (ступеня) національного самоусвідомлення старшокласників.

Таблиця 2.1

Рівні сприймання історичної прози (констатувальний зріз)

Рівень національної самосвідомості	Рівні сприймання історичної прози		
	Концептуальний	Структурно-образний	Фотографічний (елементарний)
Високий (100%)	35%	43,4%	21,6%
Середній (100%)	18,3%	44,3%	37,4%
Низький (100%)	5%	35%	60%

Аналіз різних видів діяльності читачів-старшокласників виявив типові недоліки в розвитку учнівської здатності до концептуального сприймання і осмислення художнього полотна на історичну тему: а) недостатню сформованість базових знань, на яких ґрунтується система теоретико-літературних понять про жанрову матрицю історичної прози; б) нерозвиненість уміння досліджувати художні тексти в аспекті зображально-виражальних засобів, у єдності змістових і формотворчих характеристик, а відтак і в) брак інтелектуально-емоційного “відчуття тексту” з його явними і прихованими смислами.

Аналізуючи уроки української літератури з вивчення історичної прози, ми спостерегли, що формування поняття про історичний жанр (його специфіку і типологію) відбувається здебільшого поверхово, часто – простим називанням його атрибутивних ознак; теоретико-літературні поняття, пов'язані з категорією “історичний жанр”, не завжди проєктуються на стильову специфіку конкретного твору. До того ж, закономірним є введення в контекст обговорення твору таких історіософських категорій, як “історична доля нації”, “свобода національного

духу”, “національна ідея”, “національна самосвідомість”. Тим часом школярі, як правило, не можуть дати визначення цим поняттям, що свідчить про поверхове сприймання смислів твору.

Відтак **критеріями ефективності** запропонованої методики нами було визначено: а) розуміння художнього твору історичної тематики як авторської версії національного минулого з притаманним їй художнім вимислом і домислом, осмисленням історичних подій, явищ, фактів у філософському, морально-етичному, культурологічному аспектах; б) наявність власної критичної думки про художнє полотно, спроможність розшифрувати й інтерпретувати художньо-естетичні й історіософські смисли, закладені автором у текст, уміння створювати власні смисли національного на матеріалі прочитаних творів; в) позитивне ставлення до культурно-історичного досвіду свого народу, потреба у самовияві власної національної індивідуальності.

Мисленнева діяльність старшокласника-читача, пов'язана з певними історичними подіями чи персоналіями української націогенези, є засобом освоєння національної історико-культурної спадщини. Іншими словами, виділення в процесі шкільного аналізу жанротворчих компонентів історичних романів, написаних різними авторами у різні часи, зумовлює здатність “бачити” і “відчувати” ці твори як сегмент літературного процесу і водночас результат загальнонаціональної саморефлексії українства над власним історико-культурним досвідом, історичною пам'яттю.

Представлена у нашому дослідженні система вивчення типологічних ознак історичної прози ґрунтується на *функціональному підході* до вивчення літературних явищ і засвоєння теоретико-літературних понять, який включає: спостереження над історичним матеріалом і способами його трансформації у творі; над художньою реалізацією центрального конфлікту історичного твору; відстеження способів творення авторської моделі історії в художньому тексті, яке вимагає паралельного засвоєння понять про співвідношення історичного факту, вимислу і домислу в творі; аналіз специфіки хронотопів твору історичної тематики; дослідження форм вияву історизму авторського мислення; дослідження лексичного рівня історичних романів.

Основними методами, застосовуваними в ході аналізу текстів історичної прози, були бесіда, спостереження над текстом твору, проблемно-пошуковий і смисловий аналіз (використання елементів аналізу хронотопного, символічного, мовностилістичного рівнів художнього твору).

У пропонованій нами методичній системі використовувалися такі прийоми аналітичної роботи з текстами історичної прози, як культурно-історичний та

літературознавчий коментар до тексту; прийом зіставлення (художніх творів різних жанрів, художнього образу із його прототипом, різних критичних оцінок твору, порівняння творів історичної тематики, які побачили світ у різні епохи тощо), прийом “конструювання теорії”, прийоми смислового бачення і смислового прочитання тексту.

Ефективність запропонованої методики формування національної самосвідомості учнів 9 – 11 класів під час вивчення історичної прози перевірялася за допомогою діагностичних методів, що були використані в ході констатувального зрізу, а також завдань, метою яких було виявлення зрушень у свідомісних структурах старшокласника.

Результати формувального експерименту аналізувалися відповідно до критеріїв ефективності нової методики. Відповіді старшокласників диференціювалися за чотирибальною шкалою: **повна розгорнута відповідь** (збагачена особистими смислами національного, здійснена за допомогою теоретико-літературного інструментарію, виразно експресивна); **неповна відповідь** (в якій відсутні власні критичні оцінки літературних явищ); **поверхова відповідь** (де не відчувається вміння аналізувати історичну епіку крізь виміри жанру, а лексичний рівень не демонструє побудови особистих смислів національного, хоча різні форми вияву власних емоцій у таких відповідях наявні); **відсутність відповіді**.

Учні контрольних класів, які навчалися за традиційною методикою, відчули значні труднощі під час виконання поставлених завдань. В експериментальних класах, що працювали за пропонованою методикою, школярі впоралися із завданнями швидше і з кращими результатами. Кількісні та якісні показники виконання контрольних завдань представлено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Показники умінь учнів аналізувати художній твір історичної тематики з побудовою власних смислів національного

Відповідь (у відсотках від 100)	Класи					
	9		10		11	
	кк	ек	кк	ек	кк	ек
Повна розгорнута	27,4	50,3	29,6	55,6	30,8	58
Неповна	21,3	21,4	16,2	23,1	21,3	25
Поверхова	31	20,3	35,4	14,8	28,2	14,3
Відсутність відповіді	20,1	8	18,8	6,5	19,7	2,7

(ек – експериментальні класи; кк – контрольні класи).

Про зміни, які відбулися в національному самоусвідомленні старшокласників, свідчить проведений аналіз анкет і діагностичних тестів. Результати тестування і анкетування узагальнено в таблицях 2.3 і 2.4.

Таблиця 2.3

Динаміка змін в національному самоусвідомленні старшокласників

Рівні національної самосвідомості	Етапи педагогічного експерименту					
	Констатувальний зріз (загальна кількість учнів-612)		Формувальний експеримент (загальна кількість учнів-612)			
			Експериментальні класи (298 учнів)		Контрольні класи (314 учнів)	
	(чол.)	(%)	(чол.)	(%)	(чол.)	(%)
Високий	112	18,3	165	55,37	63	20,06
Середній	226	36,93	114	38,26	110	35,03
Низький	274	44,77	19	6,37	141	44,9

Таблиця 2.4

Узагальнення даних формувального експерименту. Рівні сприймання художньої історичної прози старшокласниками

Рівні	Етапи педагогічного експерименту					
	Констатувальний зріз (загальна кількість учнів – 612)		Завершення формувального експерименту			
			Експериментальні класи (298 учнів)		Контрольні класи (314 учнів)	
	(чол.)	(%)	(чол.)	(%)	(чол.)	(%)
Концептуальний	51	8,4	125	41,9	27	8,6
Структурно-образний	237	38,7	128	43	113	36
Фотографічний	324	52,9	45	15,1	174	55,4

Отже, в експериментальних класах спостерігається загальна тенденція до поглиблення національного самоусвідомлення школярів через декодування смислів і значень національної історіософії, закладених письменниками у тексти історичної прози. Статистична обробка експериментальних даних дає підстави стверджувати, що одержані результати є не випадковими, а закономірними. У результаті експериментального навчання відбулися якісні зрушення в

літературному розвитку школярів. У ході дослідження було підтверджено гіпотезу, що формування поняття про жанрову матрицю історичної прози сприяє становленню жанрових очікувань читача, вихованню високої культури сприймання й осмислення художнього твору, детермінує глибину осягнення смислів національного в тексті, активізує процеси розкриття значень реалій національної історії і надає їм особистісної смисложиттєвої цінності. Це в результаті підносить національне самоусвідомлення школярів на більш високий рівень.

На основі аналізу результатів проведеного дослідження зроблено такі **висновки:**

1. Методика формування національної самосвідомості старшокласників у процесі вивчення художніх творів історичної тематики являє собою органічний взаємозв'язок змісту, методів і прийомів навчання, спрямованих на розвиток читачького уміння декодувати смисли національного у текстовому масиві в ході аналізу жанрових ознак епічного полотна. Розроблена й апробована методична модель розвитку й поглиблення національної самосвідомості засобами історичної прози формує ґрунтовні теоретико-літературні знання й уміння старшокласників критично та творчо сприймати і осмислювати художній твір. Сприяє створенню ситуацій побудови особистого смислу національного під впливом мистецтва слова, спонукає юного читача до морально-етичного саморозвитку, що виявляється в постійному прагненні до самостійного відкриття філософського смислу історії рідного народу, бажанні посісти гідне місце й відіграти значну роль в середовищі власної національної спільноти. Впроваджена методика є перспективним шляхом удосконалення навчально-виховного процесу на уроках літератури в старшій школі.

2. Ефективність запропонованої методики забезпечується рівнем сформованості у старшокласників умінь і навичок аналізувати художні твори історичної тематики крізь виміри жанрових констант з акцентом на смислового потенціалі тексту як засобу впливу на національне самоусвідомлення особистості: аналізувати сутність центрального конфлікту роману, засоби й способи моделювання художньої версії національної історії, її рушійних сил, встановлювати зв'язок правди історичної і правди художньої в творах історичного жанру, оцінювати ідейно-художнє навантаження різних способів трансформації документальних джерел у тексті твору; спостерігати над особливостями творення хронотопів, виявляючи їх смислові функції; декодувати значення й відкривати глибинні смисли символів національного та світового культурного простору, застосовувати історико-генетичний та історико-

функціональні аспекти аналізу історичних творів; виявляти й аналізувати особливості авторських історіософських концепцій, зіставляти їх різночитання, обґрунтовуючи при цьому власну позицію.

3. Результативність методики вивчення історичної художньої прози як засобу формування національної самосвідомості старшокласників залежить від доцільного застосування методів, прийомів і форм навчальної діяльності, які сприяють трансформації об'єктивно значущого матеріалу в сферу особистих смислів старшокласника, формуючи таким чином умови для якісного засвоєння теоретичних знань і водночас для конституювання позитивного образу "я-представника національної спільноти" в свідомості старшокласника. Важливу роль у реалізації пропонованої методики відіграє створення ситуацій побудови смислів національної історії в навчально-виховному процесі, що передбачає застосування цілісного підходу до вивчення художнього твору на основі системного залучення елементів літературознавчого, філософського, культурологічного аналізу з опорою на вікові особливості сприймання художньої літератури; використання різних за характером дидактичної мети завдань (дослідницько-пошукових, проблемних, рефлексивних, творчих).

4. Оскільки досліджуваний жанр є "пам'яттю культури", соціально зумовленим способом передачі інформації, то його повноцінне сприймання й осмислення неможливе без відповідних теоретико-літературних знань, оволодіння якими дає учням можливість осягнути зміст таких позачасових категорій, як "національна свідомість і самосвідомість", "національна ідея", "національна спільнота", "національна історіософія". У дослідженні доведено ефективність функціонального підходу до формування теоретико-літературних понять, пов'язаних з категорією історичного жанру.

5. Значний відсоток учнів, які брали участь у формувальному експерименті, продемонстрували високий ступінь національного самоусвідомлення та концептуальний рівень сприймання й осмислення історичної художньої прози. Таким чином, було експериментально доведено, що рівень національного самоусвідомлення обумовлює глибину осмислення і сприймання національної історії, художньо змодельованої у мистецьких творах.

6. Аналіз результатів експериментального дослідження дає підстави запропонувати наступні рекомендації для вдосконалення процесу вивчення історичної художньої прози в старших класах загальноосвітніх навчальних закладів: у програмах з української літератури акцентувати увагу на типологічних ознаках жанру історичної художньої прози, на використанні елементів генологічного підходу у формуванні поняття про специфіку історичного жанру та його розвиток

у вітчизняній літературі, в методичному апараті підручників, хрестоматій та посібників з літератури до кожного з історичних прозових творів передбачити систему запитань і завдань, спрямованих на осмислення учнями концептуальності й художньо-естетичної своєрідності кожного конкретного твору.

7. У цілому дослідження підтвердило гіпотезу про те, що:

- аналіз художнього твору в єдності змісту і форми, з урахуванням концепцій сучасних літературознавчих праць, сприяє активізації динаміки смислових процесів у свідомості читача-старшокласника;

- зміни в рівнях сприймання історичного жанру досягаються шляхом створення навчальних ситуацій, які дозволяють учневі виявити свій творчий потенціал, виступити в ролі дослідника, науковця, історика, усвідомити себе суб'єктом діалогу з художнім твором, його автором, з минулою історичною епохою;

- перехід національного самоусвідомлення на більш високий рівень обумовлює зміни в характері ціннісних орієнтацій особистості, в її соціальній поведінці, в рівні самооцінювання себе як представника свого народу.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Ще чекають на своїх дослідників питання, пов'язані зі сприйманням історичної прози школярами різних вікових груп, потребує науково-методичного осмислення вплив інших видів мистецтва на формування національної самосвідомості, а також уточнення змістової наповненості компонентів структури даного феномена. Маємо надію, що це справа найближчого майбутнього.

Основні положення дисертації викладено в таких **публікаціях**:

1. *Давидюк М.О.* "Особливості формування національної самосвідомості школярів різного віку засобами української літератури" // Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К., Логос, 2002. – Том XXXII. – С.49-56.

2. *Давидюк М.О.* "Методичні концепти вивчення творів історичної тематики крізь виміри жанру в старших класах загальноосвітньої школи" // Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К., Логос, 2003. – Том XXXIX. – С.40-55.

3. *Давидюк М.О.* "Художня історична проза як засіб формування національної самосвідомості особистості" // Наука і сучасність: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К., Логос, 2004. – Том 42. – С.21-29.

4. Давидюк М.О. "Виховання старшокласників історією. На матеріалі вивчення літописної прози в старшій школі" //Українська література в загальноосвітній школі. – 2004. – №4. – С.55-56.

5. Давидюк М.О. "Художня історична проза як засіб формування національної самосвідомості особистості" // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції "Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість", – Київ, 2003. – Том 1. – С. 89-90.

6. Давидюк М.О. "Виховні можливості історичної прози у справі формування національної самосвідомості" // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2003. – Випуск № 5 – С.99-101.

7. Давидюк М.О. "Смислове прочитання історичної прози на уроках літератури в старших класах загальноосвітньої школи" // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (До 170-річного ювілею). – Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи. – 2004. – № 2. – С. 96-101.

Анотації

Давидюк М.О. Формування національної самосвідомості учнів 9-11 класів у процесі вивчення художніх творів історичної тематики (на матеріалі історичної прози). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02 – теорія і методика навчання (українська література). Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2005.

Дисертація є теоретико-експериментальним дослідженням з питань формування національної самосвідомості учнів 9-11 класів загальноосвітніх шкіл на матеріалі художніх творів історичної тематики. У роботі подається науково обґрунтована та практично перевірена методика аналізу текстів історичної прози крізь виміри жанрових констант. Визначено оптимальні умови й ефективні шляхи створення ситуацій побудови особистісних смислів національного старшокласниками та з'ясовано впливи, які чинить на національну самосвідомість історична проза.

Ключові слова: національна самосвідомість, національне значення, смисл національного, жанрова матриця історичної прози, історіософія художнього твору, смислові глибини тексту, декодування значень, модель історичного минулого національної спільноти, функціональний підхід до формування теоретико-літературних понять.

Давидюк М.А. Формирование национального самосознания учеников 9-11 классов в процессе изучения художественных произведений исторической тематики (на материале исторической прозы). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения (украинская литература). Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2005.

Диссертация посвящена проблеме формирования национального самосознания учеников 9-11 классов во время изучения художественных произведений исторической тематики, рекомендованных школьными программами, на уроках украинской литературы.

Актуальность исследования обусловлена, с одной стороны, современным состоянием общественного сознания, которому необходима идея национальной консолидации, укорененная в культурно-исторических достижениях народа. С другой стороны, диссертационное исследование решает одну из проблем современной методики преподавания литературы: изучение текстов художественных исторических произведений в аспекте их жанровых характеристик. Существенным недостатком уроков украинской литературы в старших классах на сегодня является незначительное внимание к жанровым признакам художественного произведения, что, в свою очередь, приводит к поверхностному его восприятию школьниками, без должного углубления в истинный смысл авторских идей.

Художественное эпическое произведение исторической тематики понимается как сознательно созданная писателем модель исторической эпохи, аккумулирующая в себе систему значений и смыслов национальной истории и культуры. Осмысление истории посредством морально-этических, культурологических, философских категорий придает произведению особенного качества – историософичности.

Понимание читателем историософии авторских идей способствует более глубокому интеллектуально-эмоциональному проникновению в текст, декодированию значений национальных культурно-исторических реалий и построению собственных (читательских) смыслов национального. Последние, присваиваясь личностным сознанием как ценностные категории, конституируют положительный образ “Я – представителя национальной общности”, повышают уровень национального самосознания, углубляют и укрепляют национальную самоидентификацию.

Чтобы научить школьников анализировать художественное произведение в аспекте его жанровых характеристик, выходя таким путем на постижении историософии эпического полотна, учителю необходимо выбрать эффективные способы формирования умений школьников. В диссертации предложен функциональный подход к формированию теоретико-литературных понятий, который реализуется через систему наблюдений над формальными и содержательными компонентами текстов исторической прозы. Экспериментально доказано эффективность использования на уроках литературы элементов смыслового анализа художественных произведений на уровне хронотопов, символики, лексики текста. Важным является также выбор заданий способствующих созданию ситуаций смыслостроительства в сфере национального, которые совершаются в сознании читателя-старшеклассника. Эти задания носят проблемно-поисковый, исследовательский, рефлексивный, творческий характер.

Ключевые слова: национальное самосознание, национальное значение, смысл национального, жанровая матрица исторической прозы, историософия художественного произведения, смысловые глубины текста, декодирование значений, модель исторического прошлого национальной общности, функциональный подход к формированию теоретико-литературных понятий.

Davydyuk M.O. Formulation of 9-11 grade pupil's national self-consciousness during studies of artistic works of historical slant (on material of history prose).

Dissertation for Candidate's degree in Pedagogics by speciality 13.00.02 – Theory and Methods of teaching (Ukrainian Literature). – M.P.Dragomanov National Teacher Training University, Kyiv, 2005. – Manuscript.

The artistic epic work such as historical novel is understood as model of historical epoch created by the author accumulating the system of meaning and sense of national history and culture. The comprehension of historical and philosophic ideas of an author by the reader influences deep intellectual and emotional penetration into the text, decoration of national culture and historical realities meaning and building up own (readers) sense of the national. The latter constituting positive image of the ego as a representative of national community increase the level of strengthen nation self-consciousness.

Key words: national self-consciousness, national meaning, the sense of the national, genre matrix of historical prose, historiosophics of artistic work, senseful depths of the text, decoration of meaning, the model of historical past of national community, functional approach to formulation of theoretical and literary concepts.

Підписано до друку 04.04.2005. Формат 60x84\16
Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 0,9. Наклад 100 прим.
Зам. № 113

Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9
Друкарня НПУ імені М. П. Драгоманова.
01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
☎ (044) 239-30-26

